

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

TEISPOOLSUSKUJUTELMAD PÄRIMUSTEKSTIDES

Teekond sündmusest tekstiks

REET HIIEMÄE

Pärimustekstid kirjeldavad mitmesuguseid elavate ja surnute vahelise suhtlemise meetodeid – nende järgi võivad surnud oma teateid edastada unenägudes või sümbolmärkide kaudu ning ilmuda elavatele varjukuju- dena ka isiklikult. Sellise pärimuse eelduseks on kujutelm, et inimene jätkab mingil kujul oma eksistentsi ka pärast surma ning lahkunutel on võimalik elavatega suhelda. Käesolev artikkel keskendub sellele, kuidas kirjeldatakse surnute vahendatud teavet teispoolsuse kohta memoraatides ehk isikukoge- musjuttudes. Huvikeskmes on küsimus, mil määral sisaldavad nimetatud koge- muskirjeldused elemente traditsioonilisest muistendipärimusest ning kui- võrd on teispoolsuse kujutamise viisid ja nende funktsioon žanrispetsiifilised.

Minu järelduste aluseks on üle saja enamasti minavormis esitatud koge- musloo nii vanemast kui ka uuemast pärimusest, mille jutustajad räägivad oma kontaktidest lahkunutega ja sealtkaudu teispoolsuse kohta saadud tea- best. Tuleb märkida, et vanemat ja uuemat materjali pole päris samas pro- portsioonis: kaks kolmandikku tekstidest moodustab uuem pärimus 1980. aastatest ja hilisemast ajast. Üks põhjusi, miks selle perioodi materjali on rohkem, on tingitud sellest, et inimesed on hakanud neil teemadel rohkem rääkima. Tõenäoliselt ei oldud eriti alid kõnelema XIX sajandi lõpu ja XX sajandi algupoole rahvaluulekogujatele memoraate surnutega suhtlemise ja teispoolsuse kohta, sest neid ei tajutud rahvajutuna, pigem võisid sellised lood

tulla jutuks pereringis. Alates 1980.–1990. aastatest on folkloristid niisugust materjali rohkem käsitanud uurimisainesena ning seda ka enam märganud ja talletanud. Tänapäeval on selliste lugude rääkimine laienenud internetifoorumitesse, mistõttu vastavat materjali on juba dokumenteeritult lihtsam leida. Teisalt võib arvata, et rahvaluule suurkogumiste perioodil kasutatigi usundi- lise teadmuse vahendamise viisina sagedamini muistendit.

Kuigi mõned autorid on käsitlenud memoraati ja isikukogemusjuttu eraldi kategooriatena (nt Eliason 1999), kasutan mina neid termineid käesoleva artikli raames sünonüümidena, eelistades terminit *memoraat*; tunnuslik on käsitletud tekstimaterjali puhul see, et esitajate vaatenurgast on tegemist reaalselt juhtunud sündmuste kirjeldustega. Vanemat materjali esindavad tekstid on pärit Eesti Rahvaluule Arhiivist (selle tekstikorpuse näiteteksti- de puhul on sulgudes märgitud kogumiskoht ja -aasta), tänapäevase mater-jali allikaks on vestlused ja internetifoorumid (nt naistele suunatud foorum naistekas.delfi.ee, pereteemade foorum www.perekool.ee, paranormaalsete nähtuste arutelufoorumid; selle korpuse tekstide juures on sulgudes märgitud foorumi internetiaadress, minu lisatud tekstinumber ning postitamise aasta). Artiklis kasutatud internetifoorumite tekstid olen arhiveerinud (sulgudes on märgitud foorumi internetiaadress, minu lisatud tekstinumber ja postitamise aasta). Kuna tekstides kirjeldatakse isiklikke ja sageli väga emotsionaalseid kogemusi, loobusin konkreetse isikuga seostamist võimaldava teabe (nt nime, kasutajanime) lisamisest.

Kõnesoleva materjalikorpuse tekstide jutustajate hulgas leidub mõlemast soost ja eri vanuses inimesi, kuid siiski ei püüa ma järgnevas teha nendest parameetritest lähtuvaid järeldusi, kuna sellelt aluselt ilmnenu erinevused ei olnud nii suured, et need vääriskid eraldi väljatoomist (pealegi pole foorumiteksti- de autori soo ja vanuse väljaselgitamine alati võimalik). Sellesuu- nalisi võrdlusvõimalusi pakkus siiski Gillian Bennetti (1999) uurimus, milles vaadeldakse valdavalt just (vanemaealiste) naiste jutustatud memoraate kok- kupuudetest surnud inimestega, samuti on sooline aspekt välja toodud näi- teks Leea Virtaneni (1990) ja Kirsi Hännineni (2009) memoraadianalüüsis. Muuhulgas tõmban paralleele kolmandas isikus jutustatud, klassikalisesmas muistendivormis teispoosusekäsitlustega (vrd nende kohta pikemalt Petzoldt 1968; Petchel 1971), samuti muinasjuttudega, mis kirjeldavad inimeste külas- käiku teispoosusesse (ATU 470, 470A, 471, 471A).

Kuna varem ilmunud töödest memoraadi ja selle suhete kohta teiste žanri- dega on juba ilmunud põhjalikke ülevaateid (nt Pentikäinen 1968, 1973; Dégh 1985; Tangherlini 1990), siis pole siin vajadust esitada pikemat samasisulist käsitlust. Siiski on oluline märkida, et aja jooksul on mõnedki teoreetilised seisukohad muutunud. Näiteks ühes varaseimatest temaatilistest uurimus- test püüti eristada memoraati ja muistendit puhtisiklike ja traditsiooniliste motiivide esinemuse järgi (Granberg 2003 [1935]: 44). Uuemates uurimustes sellist selgepiirilist eristamist üldiselt enam ei kasutata ja minugi materjalist nähtub, et memoraadis kirjeldatav elamus võib olla küll „puhtisiklik”, ent juba selle verbaliseerimiselne tõlgendamine lähtub tihtilugu siiski laiemast usun- di- ja muistenditraditsioonist. Patrick Mullen märgib, et memoraadid edas- tavad küll isiklikku kogemust, kuid on sisult ja struktuurilt traditsioonilised (Mullen 1992: 4–5). Sarnane tähelepanek leidub Lauri Honko memoraate kä- sitlevas töös (1989 [1964]) ning Linda Dégh ja Andrej Vázsonyi (1974) räägivad protomemoraadist kui muistendi eelastmest. Nende väidetega tuleb üldises

plaanis nõustuda: memoraadid võivad vahel tõepoolest kujuneda stereotüpi-seeritud muistenditeks ja teisalt võidakse ka rahvusvahelisi süžeesid esitada minavormis kogemusjutuna.

Mis puutub teispoolsuskujutelmi vahendavatesse memoraatidesse, siis väärib märkimist asjaolu, et nende rääkijad ei taju neid traditsiooniliste lugudena, vaid eelkõige just vahetult läbielatud isiklike kogemustena. Võib-olla just seetõttu leidub neis motiive, mida väljakujunenud, rahvusvahelise levikuga usundilistes muistendites ei esine (ja vastupidi, ka stereotüpiseerunud muistendites ettetulevaid motiive kohtab memoraatides piiratult). Üks käesoleva artikli eesmärke ongi välja selgitada, milline see žanridevaheline „töö-jaotus” materjali esitusviiside ja motiivide osas täpsemalt on ja mis on selle võimalikud põhjused. Kui seni on memoraatide suhete kohta teiste žanridega ilmunud rohkelt üldteoreetilisi käsitlusi, siis mina pean oma artiklis oluliseks analüüsi sidumist konkreetsete näitetekstidega ühe suhteliselt kitsa süžee-kompleksi raames, et näitlikustada, kuidas žanridevahelised seosed sõltuvad muuhulgas konkreetse narratiivikompleksi temaatikast.

Teispoolsuskujutelmad memoraatides: kombinatsioon kogemusest ja jututraditsioonist

Vaadeldud memoraatide baasiks on tavaolukorras nähtud unenäod ja nägemused, mis enamasti on ilmunud kogejale ettekavatsematult ja ootamatult (seega ei vaadelda siin lugusid, mis räägivad õnnetuste või operatsioonide käigus läbielatud surmalähedastest kogemustest). Teispoolsuskujutelmi sisaldavate memoraatide tüüpiline struktuur on järgmine: surnud inimene ilmub elavale – see toimub jutustajate sõnul kas unenägudes, une- ja ärkveloleku piiril ilmunud tajupiltides või nägemustes – ja kirjeldab, kus ta viibib ja millised tingimused antud inimest (või elavaid üldisemalt) pärast surma ootavad. Üle 90 % minu valimi memoraatidest kirjeldab kontakte, mis on toimunud mõne surnud sugulase või tuttavaga.

Memoraadid on ühtaegu individuaalsed ja traditsioonilised, kuna isiklike kogemuste tõlgendamisel lähtutakse usundilistest eelteadmistest. Pole võimalik üheselt kindlaks teha, mil määral sisaldavad unenäod või nägemused ise kultuurikontekstist sõltuvaid usundimotiive või kuivõrd valatakse kogetu traditsiooniga haakuvasse vormi alles verbaliseerimise käigus. Igatahes avaldub teispoolsuskirjeldustes erinevate rahvausundi kihistuste spekter: leidub n-ö klassikalisi kristlikke paradiisi- ja põrgukujutelmi, kirjeldusi rahutute hingede viibimispaikadest ning täpsemalt määratlemata asukohaga surnuteriikidest.

Memoraadid ja nende rääkijate religioosne taust

Tekstides võib selgelt näha mõjutusi jutustaja enda religioosest sättumusest. Näidetest selgub, et kristliku taustaga inimeste kirjeldustes surnud lähedastelt või omaenda nägemustes saadud teabe kohta esineb rohkem piiblis ja muus kristlikus kirjavaras leiduvaid motiive ja stiili, nagu ka järgmises näites. Ära tuleb mainida, et näitetekst ei ole suuliselt jutustatud, vaid kogeja enda kirjapandud lugu. Teispoolsuskujutelmade vahendajaks ei ole sedapuhku surnud kaasanimene, vaid jutustaja ise külastab oma unenäos teispoolsust.

Unenägu poisiksepõlves

Mina olin kui surnud omateada. Nüüd pidin ma põrgu kaudu Jeesuse juure minema, aga selle tee ääres oli üks maja, kus minu teada õndsad lasti. Esimesse tuppastades ei näinud ma muud kui tühja tuba, aga toalagi oli musta ristidega kaetud, kõik olid alumist otsa pidi lae külge ripputud, rist risti külge. Nüüd paistis üks teine uks silma, kedas ma lahti lükata tahtsin ja oli kõvasti kinni. Seal tuas olli lauluhäält kuulda, minu teadmise järele olid need kõik õndsad. Küll ma palusin põlvili maas kanges hingeahastuses, kõik jäi kuulmata, mitte ühtegi lauljat ei näinud minu silm. Nüüd oli minu lootus sootumaks kaduma läinud õndsate hulka saada. Ma tundsin isi, et ma väga patune olin. Nüüd pidin ma Jeesust paluma minema, kust mul abi loota oli, aga oh ehmatus, selle tee ääres oli põrgu, kus põrguvaimud ühtelugu inimesi vastu võtsid. Kellel riided pahempidi pöörati, see sai vastu võetud. Küll selle tee peal oli minu ahastus suur, enne kui sealt mööda sain.

Jeesus istus keset lainetavat järve, kus ma nüüd palves töötasin. Oh õnnestust, ei saa ligi. Ma lasksin kummuli maha ja palusin nõnda, et ma nõrkema pidin. Seal pöörasin oma nutjad silmad oma armsa Jeesuse poole. Seal näitas ta käega: sina lähed tagasi, sul on teine silm vigane. Selle peale ärkasin ma üles, siis oli mu ase kõik pisaratest märg, mida ma silmaveega olin selle tee peal kõik leotanud. Elupäevad ei või seda rasket nähtust mitte kaduma viia (H I 2, 208/9 (&) < Põltsamaa, 1889).

Tekst on stiililt erakordne, kujutades endast kõige „kristlikumat” jututeksti minu materjalikorpuses – enda patuse rõhutamine ning korduv hingeahastuse ja palvetamise kirjeldamine meenutab pigem pihtimuslikku patukahetsust, memoraatides selliseid nüansse üldjuhul ei rõhutata ja ka emotsioone kujutatakse palju lakoonilisemalt. Sellegipoolest sisaldab tekst lisaks traditsioonilisi pärimuselemente, mida kohtab ka usundilistes muistendites (nt pahupidipööratus kui üleloomuliku maailma tunnus, takistused siinpoole ja sealpoole suhtluses, kaunis laul või pillimäng teispoole). Märkimisväärne on ka see, et kogemus ise pärineb jutustaja noorusest, käesolev tekstiversioon on aga üles kirjutatud alles kõrges vanuses. Seega on tegemist küll memoraadiga, kuid pikk ajavahemik „poisiksepõlve” kogemuse ja selle kirjapanemise vahel on võimaldanud kogetu läbitöötamist ja stilistilist vormimist, mis ootuspäraselt oli vähemalt osaliselt mõjutatud jutlustest või muudest kristlikest tekstidest, millega autor oli elu jooksul kokku puutunud.

Ülo Valk kommenteerib ühe korduvalt jutustatud kummitusmemoraadiga seoses, et see oli eelnevate esituste kaudu lihvitud täielikult väljakujunenud narratiiviks, kirjeldades üleloomulikku kohtumist ja sellega kaasnevat tõlgendust traditsiooniomasel vormil. Valk järeldab, et üleloomulikud isikukogemused säilitavad pärast korduvat ülejutustamist vaid harva täiesti unikaalsed jooned (Valk 2012: 180). Lauri Honko seisukoht on sarnane: ta rõhutab, et korduvalt jutustatud memoraadid enamasti kodeeritakse ja need sisenevad kollektiivsesse traditsiooni, eriti juhtudel, kui olemasolev traditsioon sisaldab haakuvaid paralleele ja mudeleid (Honko 1989 [1964]: 104). Võib siiski oletada, et näiteteksti põhilised unenäoelemendid on samaks jäänud, lihvitud on eelkõige esitusviisi.

Huvitav on kirjeldatud näitetekstis erinevate teispoole paikade mentaalne geograafia. Kuigi kristlikus käsitluses ja ka rahvajuttudes kujutatakse

taevast ja põrgut vastaspoolustena ja vertikaalsel teljel tajutuna jääb taevas maise tavamaailmaga võrreldes üles- ja põrgu allapoole, paiknevad ülaltoodud näitetekstis põrgu, Jeesus ja õndsad kõik geograafiliselt üksteisele lähedastes kohtades, mis asuvad samal tasapinnal. Teisalt on mässav meri või muu veekogu teekonna takistajana laialt tuntud nii muinasjuttudes, piiblitekstides kui ka jutlustes.

Tänapäeval, kui ainult suhteliselt väike protsent eestlasi defineerib end kristlasena (2014. aasta rahvaloenduse järgi 17 %), võiks arvata, et kristlikud teispoolsusekujutelmad on usundilistest jutustustest taandunud. Ent lähem vaatlus näitab, et tänapäevastes teispoolsusega seotud uskumustes leidub siiski elemente nii kristlikest arusaamadest, esoteerikast-parapsühholoogiast, ulmekirjandusest, filmidest, vanemast eesti hingeusust kui ka väidetavalt teadusel põhinevatest seletustest. Mis puutub memoraatidesse, siis ei kajastu neis kogu teispoolsuspärimus, vaid teatud kindlad elemendid. Tekstimaterjalist selgub, et üldisemalt tuntud kristlikke motiive (nt moraaliprintsiip, mille kohaselt head inimesed lähevad taevasse, patused aga põrgu) võib memoraatides esineda ka sõltumatult kogemusjutu esitaja vahetust religioosest taustast. Nii mõneski memoraaditekstis kinnitab jutustaja, et alles kirjeldatav kogemus oli tema elus spirituaalseks pöördepunktiks, hetkeks, millest alates ta hakkas uskuma teispoolsuse või konkreetsemalt paradiisi ja põrgu olemasolu. Näiteks kirjeldatakse ühes sekundaarses memoraadis, kuidas mees kasutas leitud pealuud viinaklaasina, kuni talle ilmus unes pealuu omanik, kes palus selle lõpetada, kuna ta ei saa oma eluajal harrastatud rohke viinajoomise pärast niigi rahu: „See vanamees oli aga nii ehmunud, et hakkas usklikuks, aga enne oli igavene loru, tegi igasuguseid roppe tükke” (RMK II 83, 489/91 (23) < Jüri, 1958).

Järgnev näitetekst on tänapäevane kogemusjutt, mis on pärit interneti-foorumist, kus vahetavad mõtteid paranähtustest huvitatud inimesed, kellel üldiselt pigem ei ole aktiivset kristlikku tausta. Siiski tuleb jutustuses esile klassikaline, kontrastidele ülesehitatud jutlusekslempli stiilis moraal.

Ma näen tihti unes surnuid. Pärast minu poolvenna vanaema Mirje surma nägin imelikku und. Ma nägin, kuidas ta sõitis jalgrattaga mööda külateed, mina jooksin talle järele ja küsisin, kuidas on tunne olla surnud. Mirje vastas et ta sai taevasse ja ta on väga õnnelik ja rahulik. Siis ma ärkasin.

Teisel korral suri ära meie joodikust naaber E.. Nägin unes, kuidas ma ta kodu lähedal suitsu tegin. Kui nägin järsku teda lähenemas, kustutasin suitsu kähku ära. Ja tema käest ma küsisin sama küsimuse nagu Mirje käest. E. vastas, et ah, põrgusse pääses. Unes üritas ta näidata välja ükskõiksust, kuid mulle tundus, et ta on kurb (www.para-web.org, foorumitekst 1, 2011).

Teispoolsuskujutelmi sisaldava materjali puhul ongi huvitav jälgida selle moraalimomenti. Iseloomulik on tendents, et põrgus kujutatakse endast sotsiaalselt või moraalselt teistsuguseid (mittelähedasi inimesi, mõisnikke, alkohoolikuid, kurjategijaid), memoraadijutustajat ja tema lähedasi aga ootab paradiis, taevast või mõni muu positiivselt kirjeldatud teispoolsus. Mõnel juhul võib vihje olla kaudne, näiteks kutsub üks surnud mees oma sõpra enda juurde, öeldes: „Tule minu juure, mul nüüd palju parem elu” (ERA II 110, 30/1 (55) < Kuusalu, 1935), ent rohkem kui 90 %-l vaadeldud juttudest ütleb surnud sugulane või sõber sõnaselgelt välja (või vähemalt jõuab kogeja ise vastavale

järeldusele), et surnu on jõudnud taevasse või „heasse” surnute maailma. Ülejäänud juhtudel kaebab surnu kontakti käigus enamasti selle üle, et tal pole hauas hea olla, pärast ebamugavuse põhjuse kõrvaldamist tema ilmumine lakkab, millest järeldatakse, et ta leidis rahu või liikus lõplikult edasi surnuteilma. Ülaltoodud näitest põrgusse läinud alkohoolikust naabri kohta ei selgu, milline oli naabrite läbisaamine, aga tõenäoline on, et vähemalt vestlemise tasandil toimus nendevaheline suhtlus ka eluajal. Arvatavasti on siin inimese surmajärgse saatuse osas suhteliselt lähedasest tutvusastmest olulisemaks asjaoluks saanud taunitavaks ja patuseks peetav alkohoolikustaatus.

Ülaltoodud näite valguses tekib ühtlasi küsimus, miks esineb teispoolsusmemoraatides nii vähe põrgukirjeldusi. Põrguuskumuste tähtsuse kadumist kaasaegses postkristlikus maailmapildis mainivad mitmed autorid (nt Wittwer jt 2010: 212), kuid põrgukirjeldusi ei kohta kuigivõrd ka vanemates memoraatides (võimalik, et osalt on põhjus selles, et tolaaegsed rahvaluulekogujad ei pidanud vastavat ainet folklooriks ega näinud vajadust neid koguda). Küll aga leidub põrguelu kujutamist vanemates stereotüüpiseerunud muistendites ja muinasjuttudes (nt Talumees põrgus katlakütjaks, ATU 475). Erandiks on siin alates XIX sajandi lõpust Eestis levinud nn ärkamisliikumiste liikmete kogemuskirjeldused nägemuslikest taeva- ja põrgureisidest, milles antakse kohati üksikasjalik ülevaade selle kohta, millist toitu keegi neis kohtades söi, millist ametit pidas, milliseid tuttavaid inimesi eest leiti jne (vrd Plaat 2001: 74), kuid siin ei ole teispoolsuskujutelmade vahendajaks elavatele ilmuvad surnud. Nendel vähestel juhtudel, kui memoraatides põrgut mainitakse, ei kirjeldata seda groteskselt hirmsa kohana, vaid lihtsalt vähem ihaldatuna kui taevast. Võimalik, et siin on mõju avaldanud üldkäibiv moraalinoe, et surnud lähedastest halba ei räägita, seega juhul kui lähedaste põrgusseminekust ka unenägusid või nägemusi nähakse, ei olda alati neid edasi rääkima. Välistada ei saa ka alateadlikku enesekaitsemomenti: inimtaju tõrjub kohutavad surmajärgsed asukohad teadvusest välja, kuna liiga hirmutav oleks omaks võtta mõtet kallist lähedast tabanud trööstitust saatusest, mis ühtlasi annaks märku võimalusest, et sama võib kunagi juhtuda ka kogeja endaga.

Vanemas ja mõnevõrra vähem tänapäeva pärimuses on surnud lähedastest käibel ka neid demoniseeritult kujutavaid kummitus- ja kodukäijalugusid, kuid nendes üldjuhul ei avaldu verbaalne kommunikatsioon. Surnu lihtsalt ilmub, vahel tegutseb ka aktiivsemalt, näiteks loobib asju, häälitseb, püüab kedagi puudutada, kuid verbaalne pool piirdub parimal juhul üksikute segaste lausekatketega, mistõttu sündmuse kogejad püüavad ise tõlgendada, miks ta rahu ei saa. Seevastu teispoolsust käsitlevates memoraatides toimub aktiivne surnu ja elava dialoog. Surnu monoloog, mõnikord ka dialoogi vormis suhtlus toimub samuti hoiatusunenägudes või unenägudes, milles surnu kirjeldab mingit puudust, mis vajab kõrvaldamist – niisuguste süžeedega tekste leidub nii vanemas kui ka uuemas pärimuses. Seega on unenäod ja nägemused ning nendel põhinevad memoraadid vaadeldavad pärimuslikult legitimeeritud suhtluskanalina surnud inimeste ja nende lähedaste vahel. Toimuvat kommunikatsiooni mõjutavad inimese usundilised eelteadmised, kuid vahel võib esineda ka täiesti individuaalseid motiive. Samas ei saa aktiivse dialoogi olemasolu seost memoraadižanriga väita päris absoluudina, näiteks esineb see ka järgmises muistenditektis, mis vahendab muuhulgas levinud usundilise tõekspidamise, et surnuid ei tohi liiga palju taga nutta:

Kord surnud vanemate ainuke laps. Nad nutnud kibedasti teda taga, iseäranis ema. See näinud korra unes, et ühes ilusas rohuaias olnud palju lapsi koos, kes kandnud kõik ühtemoodi valgeid riideid ja laulnud ning mänginud ilusti. Ema oma last pole leidnud teiste hulgast. Tema laps korjanud veetilke nahkkotikesse, teisist hoopis eemal. Ema pärimistele vastanud laps, et tal polevat aega teiste laste hulgas viibida, ta pidavat ema silmapisaraid korjama. Sestsaadik pole ema enam nii taga nutnud (E 336 11/12 < Jüri, 1898).

Surnu asupaik: vahepeatused ja lõpp-punktid

Tihti kujutatakse rahvajuttudes surnute lahkumist järkjärguliselt: arvatakse, et surnud viibivad mõnda aega pärast surma kodu lähedal või hauas, seejärel aga lahkuvad lõplikult surnuteilma. Mõnelgi korral kirjeldatakse teispoosust üsna siinpoosuse sarnaselt, kuid nii muistendites kui ka memoraatides esinevad siiski teatud korduvad teistsugusust markeerivad elemendid, näiteks järgmises sekundaarses memoraadis mainitakse teispoosuses valitsevat vaikust ja hingede ilmumist liblikatena (hinge ilmumine putuka või liblikana on traditsioonilisele hingekujutelmale väga omane):

Sääl Völlinge külas vist, kui ma ei eksi, oli Laursoni nimeline tüdruk, et nii viisi und nännu, et käinu teisen ilman, et oma esaga või emaga kokku saada. Muidu ollu kõik niisama nagu siin maa pääl, tuli põlenu ahjun, aga vagaste, ilma ääleta ja liblika lennanuva ahjun tule sehen. Ja sis üteldu temale, et nee on inimeste inged. Mitte õigede meelen ei ole, aga kas saanu emaga kokku ja ema näidanu talle seda elu, näidanu oma elamist (ERA II 78, 276/7 (46) < Puhja, 1934).

Mitmete memoraadi-, aga ka traditsioonilisemate muistenditektside järgi näib surnu asuvat samaaegselt nii hauas kui ka mujal: näiteks võib unenäos koju saabuv surnu kurta, et ta ei tunne end hauas hästi, misjärel hauaplatsi küllastavad elavad avastavad, et hauaga on tööpoolest midagi juhtunud (nt hauakivi ümber kukkunud, oks hauale kukkunud). Ka usundiuurija Ivar Paulson märgib, et vana rahvausu järgi võisid surnud samaaegselt viibida mitmes kohas: laibana hauas, vaimuna matmispaiga lähedal, aga ka mõnes maapealises, taevases või maa-aluses surnute maailmas (Paulson 1997: 146). Järgnevas tekstinäites, mis räägib retrospektiivis sõjaaegsest kogemusest, lõpetab surnu unenäos ilmumise niipea, kui tema mainitud probleem on kõrvaldatud:

Tundsin naist, kes sõjaajal kurtis, et tihti näeb unes surnud ema, kes kaebab, et jalad külmetavad. Hiljem käis ta Vaivara surnuaial ja pomm oli ema kirstu maa peale toonud ja jalad kirstust väljas. Ta mattis ema uuesti ja enam unes ei näinud (RMK II 291, 27 (30) < Tartu, 1985).

Esitatud tekst kujutab endast sekundaarset memoraati, jutustaja vahendab oma tuttava kogemust. Taas on iseloomulik pikk ajavahemik kirjeldatu kogemisest (sõja ajal ehk siis enne 1945. aastat) kuni jutustamiseni (1985. aastal). Samalaadse ülesehituse ja sisuga (st surnu teavitab puudusest – puudus kõrvaldatakse) on ka arvukad usundilised muistendid, milles esinevad stereotüüpiseeritud tegelased.

Mitmete nii uemate kui ka vanemate memoraatide järgi on surnute ja elavate suhtlemisaeg piiratud just seetõttu, et teatud perioodi järel peab surnu edasi liikuma elavatele kättesaamatusse surnute sfääri, mille järel pole enam võimalik temaga suhelda. Siin saab tõmmata paralleeli katoliikluses tuntud seisukohaga, mille järgi surnu saab piiratud aja jooksul puhastustulest lahku- da, et elavatega ühendust võtta. Paaril juhul osutatakse puhastustule motiivi- le ka otseselt, näiteks ühes tekstis palub surnu, et lähedased tema eest nii pal- ju paluksid, et tuli isegi tema väikest sõrme enam ei kõrvetaks, kuna muidu peab ta iga päev tules olema (ERA II 188, 305 (18) < Käina, 1924). Järgmisele tekstikatkele eelnes pikem kirjeldus jutustaja sõbranna traagilisest surma- saamisest. Esitatud tekstiosas väärib märkimist tegevuse sünkroniseerituse moment: pärast kaks aastat kestnud ilmumist unenägudes teatab surnud sõb- ranna, et ta enam ei tule, ja jutustaja sõnul nii ka tõepoolest juhtub.

Kaks aastat suhtlesime unenägudes, nagu poleks midagi traagilist vahepeal toimunudki. Seepeale ta ühel ööl teatas, et rohkem ta ei saa enam tulla, et tal on aeg edasi liikuda ja kõik on hästi. Sellest on küll pikk aeg möödunud ja tõepoolest pole ma teda enam kunagi unes näinud (para-web.org, foorumitekst 2, 2010).

Ühes foorumiarutelus tehakse koguni üldistus: „Üks tüüpilisemaid surnu- te ütlusi on see: „Mul pole palju aega, pean tagasi minema...”” (<http://seesama.s2.bizhat.com>, foorumitekst 3, 2006).

Seevastu kahe minu materjalis leiduva unenäomemoraadi järgi on kontakt lahkunu ja elavate vahel raskendatud just vahetult pärast surma, kuid hiljem siiski võimalik. Järgnevalt on ära toodud üks nendest tekstidest, see on ju- tustatud 1990. aastal, kuid kirjeldatav sündmus on toimunud mitukümmend aastat varem.

Kui ma pärast Stalini surma pääsesin kodu, siis kutsuti mind külanõukogus- se tööle ja meie külanõukogu sekretäriaga töötasime kümme aastat koos. Kui Asta oli juba surnud, siis nägin mina teda unes. Nägin, et ta tuli minu juurde ja ütles et: „Ma täna tulin sinu juurde, täna õnnestus mul tulla. Ma oleksin varem tulnud, aga meid ei lasta, meil on algul väga range kord.” See sundis mind mõtlema selle hauataguse elu peale (RMK II 434, 431 (5) < Nissi, 1990).

Tekstis on tajutav surnuteriigi elukorralduse sarnasus sõjajärgsete küm- nendite kommunistliku elukorraldusega, räägitakse n-ö süsteemi kehtestatud rangest korrast ja piirangutest ning nendele allumise paratamatusest. Samas on teatavate elavate- ja surnutemaailma vaheliste barjääride kujutamine pä- rimuses ka üldisemalt tuntud.

Barjäärid teispoolse ja siinpoolse vahel

Paulson osutab oma usundikäsitluses takistustele siinpoolse ja teispoolse maa- ilma vahelises suhtluses, märkides: „Kes kord sinna on jõudnud, see ei suuda enam nii kergesti tagasi siia maailma tulla” (Paulson 1997: 150). Kui teispool- susekujutelmi käsitlevates muinasjuttudes kirjeldatakse erilist teekonda, mis viib kas kuskilt käigust maa alla või redelit mööda üles taevasse (vrd Kaasik

2013: 33 jj), siis memoraatides leidub teekonnakirjeldusi vaid üksikjuhtudel, küll aga tulevad vestlustes surnutega jutuks maailmadevahelised barjäärid: surnud väidavad, et neil on raske elavate juurde tulla või siis saavad nad küll tulla, aga mitte elavatega kontakti võtta, samuti ei saa või ei tohi nad elavatele teispooldusest rääkida või teevad seda ainult vihjamisi. Korduvalt märgitakse memoraatides, et küsimuste peale teispoolduse kohta surnu lihtsalt vaikus. Mõne teksti järgi elavad surnud endiselt elavate keskel, kuid jäävad neile nähtamatuks, nagu järgmises näites:

Minul tädi suri, oli jo üks kuu aega müöda, tädi auvas puhkab. Vana-aasta õhta mina näen unes oma tädi äkki. Tema näitab ennast minule. Mina küsin: „Tädi, kust sina siia said?” Tema ütleb: „Ma olen alati siin teie juures ja teiega, aga teie mind ei näe.” – „Tädi, kas sul on nüüd ia?” küsin mina. – „Mul oli ia, aga ma sain veel parema. Aga ei lubata mul säält rääkida mitte midagi.” Ütles veel: „Ma tahaksin oma vennaga rääkida, aga ei saa, rahvas segab vahele. Ma ei saa temaga midagi rääkida.” Unenägu sai otsa (RMK II 405, 231/2 (4) < Jõhvi, 1985/6).

Järgmises näitetekstis ei oska unenäos nähtud surnud inimesed surnute maailma sattunud jutustajat enam elavate juurde tagasi juhatada. Mainitakse ka surnute huvipuudust siinpoolse elu vastu (teispoolduses viibivate surnute kujutamist passiivsete ja letargilistena mainib Soome XIX sajandi materjali põhjal ka Laura Stark-Arola 1998: 119). Tegemist on ühes interneti perefoorumis ilmunud postitusega, mis moodustas osa pikemast arutelust surnute unesnägemise tähenduse üle.

Jalutasin unenäos ühe tuttava lapsega pikalt koos (ta suri mõned aastad tagasi); otsisime tagasiteed tema ema juurde (ta ema helistas nagu ka, et kus te nii kaua olete)... Küsisime teistelt surnutelt, et kuidas elavate juurde tagasi saab; nad ei osanud juhatada ja neid ei huvitanud ka.

Lõpuks kõndisin selle lapsega valgetel lumeväljadel ja mustade hobuste karjad üritasid meist üle tormata, suurivaevu vist saime eest ära... Aga võib-olla ei saanudki. Vaevalt et see midagi tähendaks, aga meelde jäi küll (www.perekool.ee, foorumitekst 4, 2009).

Sageli esineb memoraatides jõe, silla või värava kujutamist erinevate maailmade piirina ehk siis motiiv, mida kohtab laialdaselt ka kirjanduses, filmides ja mütoloogias. Ka kliinilise surma kogemuskirjeldustes mainitakse teatavat piiri (nt silla kujul) siinpoolduse ja sealpoolduse vahel selgelt tajutava takistusena, samuti verbaalset barjääri teispoolduskogemuse edasiandmisel (vrd nt Jones 1999: 194–195). Järgnev näitetekst on jutustaja ja tema lähedaste poolt surmaendena tõlgendatud teispooldusekirjeldus. Tüüpiline on, et mõttelise piiri ületanud puudub võimalus elavate maailma tagasi pöörduda.

Isiklikult kaldun endeid uskuma. See on unenäost või ilmutusest, mida kogesin 5-aastase lapsena. Nägin selgesti, et minu kallid olid läksid purret müöda üle jõe asuvasse väiksesse majja, kust enam ei väljunud. Üsna pea olid nad suri. Minu vanemad imestasid väga, kuidas laps surma ette aimas (TK 1990, < Viru-Jaagupi, 1990).

Memoraadid ja traditsioonilised muistendid: kanalid erinevate infoliikide edastamiseks

Järgnevalt vaatlen lähemalt žanridevahelist tööjaotust lähtuvalt kõnesolevast jututeemast – teispoolsusest ja kontaktidest teispoolsuses viibivate inimestega. Juba kokkupuute ajalise määratlemise osas võib täheldada teatud seaduspärasusi. Kui üldise vanema usundilise töökspidamise järgi külastavad surnud esivanemad oma kunagisi kodusid traditsioonilistel aegadel – hingedeajal või jõuluõhtul ja enamasti öistel tundidel –, siis memoraatides kindlaid ajalisi pidepunkte esile ei kerki, iseloomulik on just see, et surnud ilmuvad ootamatult. Ainult vähestel juhtudel on memoraatides mainitud surnute külaskäiku isiklikus mõttes tähenduslikel aegadel (nt ilmub surnud abikaasa pulma-aastapäeval), kuid ka nendel juhtudel leiab kogeja seose tähtpäeva ja surnu ilmumise vahel alles tagantjärele. Lauri Honko (1962: 116) järeldab, et plaanipäraseid rituaalseid kohtumisi vaimudega (nt hingedeajal) on peetud positiivseks (kuna need järgivad normi), ootamatuid aga negatiivseks (kuna need märgivad normivastasust). Minu materjalist nähtub, et teispoolsuskujutelmi vahendavates memoraatides kirjeldatakse lahkunu kogemist küll ootamatu ja ehmatus tekitavana, kuid enamasti siiski positiivsena.

Paari tänapäevase teksti puhul võib märgata teatavat sarnasust klassikalise muistendiga, mis kannab tüübinumbrit C500 (Jauhiainen 1998) ja mille sisuks on sõprade lubadus, et see, kes sureb esimesena, tuleb elava juurde tagasi ja räägib, kuidas elu taevast on (mõningate arenduste kohaselt surnud sõber küll tõepoolest tuleb, kuid ei saa rääkida).

Meil oli emaga kokku lepitud, et võtab ühendust, võttiski, aga mitte keegi peres peale minu ei uskunud, et nende üleloomulike asjade taga võib olla tema. Aga juhtusid sellised asjad peale tema surma, mis pole enne ega pärast olnud. Teispoolsuses ei ole ju keha, peab tajuma, aga me tahame ikka puust ja punaseks (naistekas.delfi.ee/foorum, foorumitekst 5, 2010).

Vanemates muistendites järgneb selletüübilistes lugudes surnu ühendusevõtmisele sageli elava inimese küllakutsumine teispoolsusesse ja külaskäigus toimuvad õnetu lõpuga üleloomulikud ajanihked, kuid memoraatides sellistest ajanihetest juttu pole. Küll aga joonistuvad teispoolsust käsitlevates juttudes selgelt välja põhjuslikkuse ja juhuslikkuse vahekorrad. Kui väljakujunenud muistendites tõusevad esile kausaalsusega seotud kujutelmad (kurjade inimeste palgaks on põrgusseminek, häid inimesi aga ootab teispoolsuses õnnelik elu), siis memoraatides kirjeldatakse surma igal juhul teenimatuna. Mitte ainult haigusest või õnnetusest tulenevat surma, vaid ka loomulikku surma tajutakse hea tuttava puhul enamjaolt ülekohtusena. Memoraatides kirjeldatud tuttavad surnud ilmuvad jutustajatele üldiselt heade kavatsustega, luues sellega lohutavalt mõjuva headuse järjepidevuse tunde.

Ungari folklorist Ágnes Hesz toob oma unenägudega seotud jutte käsitlevas uurimuses ära Judit Gulyási kolmetise tekstijaotuse, mis liigitab tekstid vastavalt nende folkloriseerumisastmele kolme kategooriasse: 1) unenäokogemuse esmakordsel meenutamisel põhinevad tekstid; 2) memoraadi tüüpi unenäonarratiivid; 3) unenäonarratiivid folkloorižanrides, mis kasutavad narratiivset poetikat (Hesz 2012: 143). Mina sellist selget liigitust oma materjali

põhjal välja tuua ei saa. Mõnikord võivad memoraadid jääda ka pärast mitmekordset jutustamist väga napisõnaliseks ja narratiivse poeetika momente ei lisandu. Väga tõenäoliselt sõltub esitusviis ja stiilivõtete valik ka kuulajaskonnast ja rääkimise eesmärgist.

Juttude funktsioonid ja eesmärgid

Kokkupuudet surnutega kirjeldavatel klassikalistel muistenditel on sage li hoiatav funktsioon. Need vahendavad teavet ohtude, lubamatu käitumise ja sellest tulenevate karistuste kohta. Ühtlasi edastavad sellised muistendid instruksioone õigeaks käitumiseks, mis aitab ära hoida (demoniseerunud) surnuga lävimisest tingitud ebameeldivad tagajärjed. Kuigi üldisemas plaanis leidub ka hoiatusfunktsiooniga memoraate (näiteks memoraadid hääletades reisimise või tulnukakontaktide kohta), domineerib kontakte surnutega ja nende edastatud teispoosuskujutelmi vahendavates memoraatides lohutav funktsioon – suhtlus surnud lähedasega ja teave selle kohta, et tal teispoosuses hästi läheb, leevendab kurbust ja leina. Sama sõnumi edastab ka üks enesepeegelduslik foorumipostitus, mis ühtlasi annab aimu, millised allikad tänapäeva teispoosususkumuste kujunemist mõjustavad:

Lugesin läbi raamatu „Päev, mil ma surin”. Mind ta igatahes aitas. Mul on kergem ja parem mõelda, et teises dimensioonis on inimesed õnnelikumad ja et nad on KODUS. Meie ühiskonnas on surma peetud ja peetakse kui millekski väga kohutavaks. Nii olen kasvanud ka mina. Ma olen [nüüd] sammu lähemal sellele, et surma ei pea kartma ja et kõik sinu lähedased, kes on läinud teispoosusesse, on tegelikult õnnelikumad kui sina (<http://naistekas.delfi.ee>, foorumitekst 6, 2010).

Ainult üksikutes tekstides on surnult saadud teispoosusekirjeldus pigem negatiivne ja masendav, nagu näiteks järgmises näites:

Kord nägin unes oma tädi, see oli ammu, aga siis oli ta surnud olnud kuu või kaks. Unes kohtan teda tänaval ja küsin: „kust sa tuled nüüd, kuidas sul läheb ja kas sa oled elus või mis sinust saanud on?” vastus oli: „oh, seal on samasugune segadus nagu siingi, ei mingit vabadust ega paradiisi, ikka tuleb tööd teha, ega ma siin kaua olla saa pean tagasi minema...” (ebatavaliste kogemuste portaal Ruumivärv: <http://seesama.s2.bizhat.com>, foorumitekst 7, 2006).

Kui muinasjutud ja muistendid lõpevad tihti teispoosusega suhtleja (näiteks teispoosuse külastaja) surmaga, siis memoraatides saab kontakt surnud lähedasega pigem positiivseks pöördpunktiks kogeja elus. Seega saab siingi välja tuua žanride funktsioonide erinevuse. Teispoosuskujutelmi vahendavate kogemuste ja nende memoraadina edasirääkimise puhul on ilmne nende oluline roll inimese isiklike kriiside ja kaotuste läbitöötamisel. Sarnane tähelepanek leidub Kirsi Hänninenil: „Mõned jutustajad edastasid lühidalt sündmuste käigu, mõned aga kasutasid üleloomulikku kogemust ettekäändena, et jutustada elukriisidest ja teha tagasivaade oma isikliku elu valikutele ja kogemustele” (Hänninen 2009: 81–82). Leea Virtanen märgib telepaatiliste kogemuste kirjelduste kohta, et tavaliselt tõlgendatakse lähedase inimese il-

mumist kui osapooltevahelise suhte südamlikkuse ja sügavuse kinnitust (Vir-
tanen 1990: 120–121).

Nii mõneski tekstis seostatakse surnu ilmumine otsesemalt või kaudse-
malt unenägia süümepeinadega, mida unenäos või nägemuses surnult saadud
positiivne teave aitab leevendada.

Aastaid tagasi suri mu vanatädi. Enne surma oli ta pikalt haiglas. Jõudsin
teda haiglas külastada üheainsa korra. Enne surma tahtis ta väga mind veel
näha, aga mina lükkasin külaskäiku aina edasi, kuni jäingi hiljaks. Ta oli
minu jaoks üks väga kallis inimene, ja tundsin end väga halvasti, et ma ei
läinud teda õigel ajal vaatama. Paar päeva peale tema matuseid nägin unes,
et kohtusin temaga kusagil tee peal, ümberringi oli mingi veider hall tühjus.
Igatahes ütles ta mulle järgmised sõnad: „Ära sa minu pärast muretse, mul
on kõik hästi. Siin on mul hea rahulik olla.” Võib-olla oli see uni minu süü-
mepeinadest esile kutsutud, aga hommikul ärkasin palju kergema südamega.
Ärgates oli mul niisugune tunne, nagu oleks ma temaga reaalselt kohtunud...
(para-web.org, foorumitekst 8, 2008).

Kui mõnda tüüpi (nt luupainajakogemusega seotud) memoraatide jutusta-
jad üritavad oma kogemust verbaalselt normaliseerida, kartes muidu hulluks
pidamist või naeruvääristamist, siis teispoolsuskujutelmi kirjeldavates koge-
musjuttudes selline õigustamisrüüüd enamasti ei ilmne. Inimese fookus on oma
tunnete ja kogemuse mõtestamisel, mitte sellel, mida teised arvata võivad.
Võib esitada hüpoteesi, et positiivsete kogemuste puhul tunnevad inimesed
end ka rohkem kooskõlas „normaalsuse” kategooriaga ega pea oma kogemuste
õigustamist vajalikuks, olgugi et ka siin on tegemist ootamatult ja kontrolli-
matult ilmuvate olukordadega (nagu näiteks luupainajakogemustegi puhul).

Kui usundilistes muistendites võib tihti kohata konkureerivaid vaateid
(nt vastandlikud tõlgendused, debatid räägitu tõeväärtuse üle), siis teispool-
suskujutelmi käsitlevates memoraatides esineb selliseid kahtlusi vähe. Kuna
jutustaja vahendab isiklikult kogetut, siis on ta veendunud selle tegelikus
toimumises või vähemalt tähenduslikkuses. Peegeldusi räägitu vahetu tõelu-
sena kogemisest kohtab memoraatides väidetena, nagu: „Hommikul ärkasin
ma igaljuhul naeratus näol, sest teadsin et tal on seal [teispoolsuses] parem”
(para-web.org, foorumitekst 12, 2009).

Mõnes loos peab jutustaja siiski vajalikuks üle kinnitada, et ta on teadlik
ka võimalusest, et tema juttu ei usuta, näiteks pärast enda ja surnud koe-
ra kahekõne kirjeldamist lisab üks foorumikasutaja: „Mõne aja pärast nägin
unes, et koer on kuskil ilusas kohas ja on rahul. Skeptikud nüüd kindlasti hir-
nuvad, aga mina ei sunni kedagi uskuma” (para-web.org, foorumitekst 10, 2012).

Kogemuste realistlikkust võiks ehk püüda seletada traumateooriast tun-
tud leinafaaside abil: nimelt on psühholoogid täheldanud, et leina esimeses
faasis (mis võib kesta kuid) ei suuda inimene uskuda, et lahkunu on tõesti
surnud, ja jätkab temast mõtlemist kui elavast ning veel hiljemgi võib esineda
lahkunuga seotud visuaalseid ja auditiivseid hallutsinatsioone (vrd nt Kast
1998; Rees 1971: 37 jj). Sellele vaatenurgale räägib vastu asjaolu, et mitmed
memoraadid kirjeldavad ka kümneid aastaid pärast inimese surma kogetud
unenägusid ja nägemusi, mida kogetakse sama ehedalt ja intensiivselt.

Ágnes Hesz (2012: 140 jj) mainib unenäojutustusi kui teatavat maineku-
jundamise võimalust, kuna need narratiivid võimaldavad omistada surnutele

sõnumeid, mida inimene ise ei saa väljakujunenud sotsiaalsete normide seadnud piirangute tõttu välja öelda. Hesz kirjeldab juhtumit, kui üks tüdruk nägi unes surnud naabrimeest, kes kinnitas, et tal läheb teispoolsuses hästi. Kogemuse edasijutustamisega kaasnes sotsiaalne ja mainekujunduslik interpretatsioon: põhjusena, miks surnul teispoolsuses hästi läheb, toodi välja tema eluajal elatud vaga kristlik elu ja samuti tema sugulaste poolt tema nimel annetatud almused (Hesz 2012: 154). Seega näib olevat siin jutu eesmärk anda kaasinimestele märku, et nii surnu enda kui ka tema lähedaste käitumine vastas sotsiaalsetele normidele.

Minu materjalis on esmafunktsiooniks pigem rääkija enda lohutamine ja vastamata küsimustele vastuste saamine, sotsiaalne vastukaja on teisejärguline. Vaid üksikujuhtudel (eelkõige parafoorumite postitustes) on aimatav, et rääkija üks eesmärke on teistele muljet avaldada ja räägitavat lugu kasutatakse tõendina selle kohta, et rääkijal on ülivõimed, sealhulgas võime kontakteeruda teispoolsuse olenditega (rollidest esoteerikafoorumites vt Hiimäe 2013).

Surnute välimus ja iseloom

Muistendites, mis käsitlevad kontakte surnutega, ilmuvad valdavalt demoniseerunud surnud; sellele osutab juba nende välimus (luukere, räbalates või surilinas mädanev laip) või käitumine (vägivaldsus, kannibalism, artikuleerimata kõne, dematerialiseerumine). Sarnane tähelepanek esineb kodukäijapärimust uurinud folkloristil Eha Viluojal: „Kodukäija võib olla välimuselt elava inimese sarnane, kuid ometi on talle nagu teistelegi üleloomulikele olenditele omased teatavad üleloomulikkuse kriteeriumid: kujumuutus, ootamatu kadumine, kuratlikud atribuudid välimuses, tavalisest erinev liikumisviis, ebaselge või moonutatud kõne, kummaline käitumine, seletamatud jäljed või vastupidi – jälgede puudumine” (Viluoja 1998: 51). Samuti märgib Viluoja, et elavatega kontakti otsivatest hoolivatest surnutest, kes on peamiselt mures mahajäänud pereliikmete käekäigu pärast, räägib ainult väike hulk pärimustekste, üldiselt on sellise külastuse põhjuseks kas elavate või surnu enda normirikkumine ning külastuse eesmärgiks kas kättemaks, lubatud asja nõudmine või muu poolelijäänud tegevuse lõpuleviimine (Viluoja 1997: 36). Juha Pentikäinen eristab omakorda süütuid ja mingi süüteo sooritanud surnuid, märkides, et demoniseeruma kipuvad just viimased, samas aga täpsustab ta, et deemonliku kättemaksja ja häirija rolli võivad asuda ka süütuna surnud, kuid viimaseid ei kujutata üldiselt ei memoraadis ega muistendis pereringi kuuluvana (Pentikäinen 1969: 97).

Folkloristide arvamused sõbralike surnutega seotud pärimuse vanuse kohta lähevad lahku: mõned arvavad, et sõbralike surnute kihistus on väga vana, pärinedes ajast, mil inimesi kujutati ka pärast surma mõtteliselt perekonna juurde kuuluvatena (vrd nt Valk 1998: 498, 507). Mõned uurijad (nt Bennett 1999) seevastu arvavad, et koduskäivad surnud ja muud kummitusolendid hakkasid oma hirmuäratavat välimust kaotama alles XVIII sajandil, kui religioosne moraalitaotlus hakkas tuhmuma ning ilmuda said inimliku välimusega ja inimlikult käituvad vaimud. Siinkirjutajale tundub, et surnute välimuse ja iseloomu kujutamine on osalt samuti žanri- ja teemapõhine. Nii kohtab teispoolsuskujutelmi sisaldavates memoraatides ilmuvate surnu-

te puhul demoniseerimisilminguid vaid üksikjuhtudel. Enamasti kujutatakse surnuid nendes memoraatides kehalistena (nad on võimelised füüsiliselt tuntavalt puudutama või embama), nad näevad välja samamoodi nagu elavana või on isegi nooremad kui vahetult enne surma. Märkimisväärne on, et sellist nooremaks muutumist ei mainita vanemates tekstides peaaegu kunagi, seevastu alates umbes 1990. aastatest kohtab seda motiivi sageli. Samas esineb aja ebatavalise kulgemise kujutamist üldisemas mõttes paljudes teispoosust kirjeldavates traditsioonilistes muinasjuttudes ja muistendites (vt põhjalikumalt nendele muinasjuttudele omast ajakäsitust nt Kaasik 2013). Mitmes muinasjututüübis, mis räägivad elavate külaskäikudest surmariiki, kujutatakse külastaja ebatavaliselt kiiret vananemist. Aja jooksul, mis tundub külastajale kolme päevana, on tegelikult möödunud kolmsada aastat ning seda teada saades elavate maailma tagasi jõudnud inimene enamasti sureb. Seevastu tänapäevastes memoraatides kujutatud surnuteilmas toimuks justkui aja liikumine vastupidises suunas: lähedased inimesed, kes surmahetkel olid vanad ja haiged, ilmuvad unenägudes ja nägemustes rõõmsate, noorenenute ja tervenenukena. (Eakana surnud ema noore ja ilusana ilmumise motiivi kohtab ka Hännineni tänapäevases Soome materjalis, vt Hänninen 2009: 130.) Sageli kinnitab surnud inimene oma heaolu teispoosuses ka verbaalselt:

Peale vanaema surma tundsin end nii halvasti, sest olin ka vanaema juurde minemist aina edasi lükanud, kuni oli juba hilja. Umbes kaks ja pool kuud hiljem nägin aga vanaema unes. Kummaline uni oli... Igaljuhul olin vanaema korterisse läinud, tädi oli seal... läksin otsejoones vanaema magamistuppa, tädi järgnes mulle. [---] Suure toa ust avades sain aga shoki, sest vanaema istus diivanil. Mäletan nii selgelt neid segaseid tundeid, sest ma teadsin et vanaema on ju surnud, kuidas Ta saab siin olla. Ta nägi aastaid noorem välja ja naeratas ning kutsus mind enda juurde istuma, pakkus veel küpsistki, nii nagu tavaliselt ikka. Ja siis ta rääkis: „Ma saan aru et Sa oled shokis, sest ma olen ju surnud. Aga ära muretse enam minu pärast, minuga on kõik korras, ma ei piinle enam ja olen õnnelik.” Siis rääkisime veel elust ja olust, mäletan et uurisin veel et milline elu sealpool on, aga vastust enam ei mäleta. Hommikul ärkasin ma igaljuhul naeratus näol, sest teadsin et tal on seal parem (para-web.org, foorumitekst 11, 2009).

Järgmine tekst on huvitav selle poolest, et siin noorenevad lisaks surnud lähedastele ka surnud lemmikloomad.

Nägin, et vanaema elas mingis keskmises maailmas. Sinna sattusid kõik hinged, kes täitsid mingit tähtsat ülesannet või olid surnud enne aega. Minu aastasena surnud koer ja magama pandud kass olid ka seal. Kuid kõik nad olid noored. Ma ehmusin algul kui nägin vanaema, ta nägu ilmus peeglis, siis aga seisis ta juba ukse peal ja ma küsisin tema käest kuidas tal läheb jne. Ta rääkis et kõik on hea ja ilus. See rahustas mind (para-web.org, kasutaja 12, 2011).

Loomade kujutamine koos inimestega surnuteriigis osutus kultuuriliselt võimalikuks alles pärast seda, kui lemmikloomadele hakati omistama inimestega võrreldavat staatust perekonnas (alates umbes XX sajandi teisest poolest), varasemates tekstides ei räägita loomade surmajärgsest asukohast praktiliselt üldse. Seega leiavad kultuurilised muutused eluviisis operatiivselt kajastuse ka üleloomulikus maailmas.

Kokkuvõtteks

Püüdsin eelnevas näidata, et kuigi mitmed uurijad (nende hulgas ka mina ise) on osutanud memoraatide ja muistendite lähedasele sugulusele ja ühistele motiividele, on surnute edastatud teispoolsuskirjeldusi vahendavad memoraadid ja traditsioonilised muistendid vaadeldavad pigem kui paralleelsed kanalid erinevat tüüpi teabe edastamiseks. Minavormis jutustustes isiklikult läbielatud kogemuste kohta leidub elemente traditsioonilisest rahvausundist ja muistenditest, kuid siiski ainult teatavas ulatuses, kuna kummagi žanri kommunikatiivne funktsioon on mõnevõrra erinev. Memoraatides tõuseb esile teraapiline aspekt: elavale inimesele ilmuvad tutvus- ja sugulusringi kuuluvad sõbralikud surnud ning ka teispoolsuses endas pole midagi hirmuäratavat, vaid seda kujutatakse pigem meeldiva kohana, kus ka vanad ja haiged inimesed ei pea enam kannatama. Need põhimomendid on samaks jäänud ka tänapäevastes teispoolsusmemoraatides, kuigi üksikmotiivide osas on lisandunud uusi jooni. Seega sai uuritud materjali põhjal kinnitust oletus, et memoraatide motiivivalik sõltub konkreetse narratiivikompleksi temaatikast ja sellest, milline on rääkija isiklik emotsionaalne seos jutus edastatava sündmusega (nt kohtumist kodukäijaga kirjeldavad memoraadid ja muistendid üldjuhul hirmutavana – ning seda nii vanemas kui ka uuemas materjalis –, kontakte surnutega, kes vahendavad teavet teispoolsuse kohta, aga kujutatakse nii vanemates kui ka uuemates memoraatides valdavalt positiivsena).

Žanrilisest tööjaotusest saab antud kontekstis mõnevõrra rääkida ka dia-kroonses plaanis: kui vanemas suulises külakultuuris oli suurem tähtsus traditsioonilistel muistenditel (lisaks domineeris ka toleaeagsetes rahvaluule kogumissituatsioonides huvi nende vastu), siis tänapäevases kommunikatsioonis, eriti aga internetisuhtluses on levinum memoraadivorm. Kui paljude selliste usundiliste kujutelmade puhul, mille aktuaalsus tänapäeva maailmapildis on taandunud (näiteks metshaldja-, krati- või näkipärimus), näitab memoraadivormi kasutamine enesestmõistetavalt hääbumistendentsi (vrd Valk 1998: 502), siis minu materjali puhul võib kinnitada pigem vastupidist: jätkuvad nii vastavad kogemused kui ka nende vormumine memoraadiks. Samal ajal pole kuhugi kadunud ka tänapäevastatud muistendid pahatahtlikest surnutest, näiteks deemonlikest kodukäijatest ja kummitustest, kuid nendes dialooge teispoolsuse kohta enamasti ei kohta.

Artikli valmimist toetas Eesti Teadusagentuur (projektid IUT22-5 ja IUT2-43) ning CEES.

Arhiivi- ja internetiallikad

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu.

E = Mattias Johann Eiseni rahvaluulekogu.

H = Jakob Hurda rahvaluulekogu.

RKM = Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu.

TK = Tiia Ristolainen (end Köss) rahvaluulekogu.

Internetifoorumid: www.para-web.org, www.perekool.ee, <http://naistekas.delfi.ee>,
<http://seesama.s2.bizhat.com>

Kirjandus

- ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, with an Introduction.* (FF Communications 284.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Bennett, Gillian 1999. *Alas, Poor Ghost! Traditions of Belief in Story and Discourse.* Utah: Utah State University Press.
- Dégh, Linda 1985. The theory of personal experience narrative. – Reimund Kvideland, Torunn Selberg (toim), *Papers III. The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research.* Bergen, June 12th–17th 1984. Bergen, lk 233–242.
- Dégh, Linda, Vázsonyi, Andrew 1974. The memorate and the proto-memorate. – *Journal of American Folklore*, kd 87, nr 345, lk 225–239.
- Eliaison, Eric A. 1999. Toward the folkloristic study of latter day saint conversion narratives. – *Brigham Young University Studies*, kd 38, nr 1, lk 137–150.
- Granberg, Gunnar 2003 [1935]. *Memoraat ja muistend. Mõned metodoloogilised vaatepunktid.* – *Mäetagused*, nr 20, lk 44–50.
- Hesz, Ágnes 2012. *Hidden messages: Dream narratives about the dead as indirect communication.* – *Vernacular Religion in Everyday Life: Expressions of Belief.* Toim Marion Bowman, Ülo Valk. Sheffield: Equinox, lk 140–160.
- Hiiemäe, Reet 2013. *Rollid ja rollikäitumine interneti esoteerikafoorumites.* – *Maailm ja multitasking. Toim Mare Kõiva.* (Tänapäeva folkloorist X.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 109–132.
- Honko, Lauri 1962. *Geisterglaube in Ingermanland.* (FF Communications 185.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Honko, Lauri 1989 [1964]. *Memorates and the study of folk belief.* – *Nordic Folklore: Recent Studies.* Toim Reimund Kvideland, Henning K. Sehmsdorf, Elizabeth Simpson. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, lk 100–109.
- Hänninen, Kirsi Marjo Hannele 2009. *The Construction of Self in Finnish First-Person Supernatural Encounter Narratives.* PhD dissertation. Ohio: The Ohio State University. https://etd.ohiolink.edu/!etd.send_file?accession=osu1261592657&disposition=inline (5. IV 2016).
- Jauhainen, Marjatta 1998. *The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates.* Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's *Type- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen.* (FF Communications 267.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Jones, Constance 1999. *Die letzte Reise. Eine Kulturgeschichte des Todes.* München–Zürich: Piper.
- Kaasik, Mairi 2013. A mortal visits the other world – the relativity of time in Estonian fairy tales. – *Journal of Ethnology and Folkloristics*, kd 7, nr 2, lk 33–47.
- Kast, Verena 1998. *Lein. Psüühilise protsessi faasid ja nende ületamise teed. Süvapsühholoogiline uurimus.* Tartu: Johannes Esto Ühing.
- Mullen, Patrick B. 1992. *Listening to Old Voices. Folklore, Life Stories, and the Elderly.* Urbana–Chicago: University of Illinois Press.
- Paulson, Ivar 1997. *Vana eesti rahvausk.* Tartu: Ilmamaa.
- Pentikäinen, Juha 1968. Grenzprobleme zwischen Memorat und Sage. – *Temenos*, kd 3, lk 136–167.
- Pentikäinen, Juha 1969. The Dead without status. – *Temenos*, kd 4, lk 92–102.

- Pentikäinen, Juha 1973. Belief, memorate, and legend. – *Folklore Forum*, kd 6, nr 4, lk 217–241.
- Petschel, Günter 1971. Freunde in Leben und Tod (AaTh 470). – *Fabula*, kd 12, nr 2/3, lk 111–167.
- Petzoldt, Leander 1968. Der Tote als Gast: Volkssage und Exempel. (FF Communications 200.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Pla at, Jaanus 2001. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiu maal. (Eesti Rahva Muuseumi sari 2.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Rees, Dewi W. 1971. The hallucinations of widowhood. – *British Medical Journal*, nr 4, lk 37–41.
- Stark-Arola, Laura 1998. Magic, Body and Social Order. The Construction of Gender Through Women's Private Rituals in Traditional Finland. (Studia Fennica. Folkloristica 5.) Helsinki: Finnish Literature Society.
- Tangherlini, Timothy R. 1990. „It Happend Not Too Far From Here...” A survey of legend theory and characterization. – *Western Folklore*, kd 49, nr 4, lk 371–390.
- Valk, Ülo 1998. Inimene ja teispoosus eesti rahvausundis. – *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 485–512.
- Valk, Ülo 2012. 'I was at home alone': memorates and the authority of tradition. – *Atlantic Currents. Essays on Lore, Literature and Language*. Toim Bo Almquist jt. Dublin: University College of Dublin Press, lk 177–187.
- Viluoja, Eha 1997. Relations between the living and the dead in Estonian folk religion. – *Folklore. An electronic journal of folklore*, nr 4, lk 34–42.
- Viluoja, Eha 1998. Surnuga seotud uskumused ja muistendid eesti rahvapärilmuses. – *Sator I. Artikleid usundi- ja kombeloost*. Toim Mare Kõiva. Tartu: Eesti Keele Instituut, lk 50–54.
- Virtanen, Leea 1990. That Must Have Been ESP! An Examination of Psychic Experiences. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- Wittwer, Hector, Schäfer, Daniel, Frewer, Andreas (toim) 2010. *Sterben und Tod. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler.

Images of afterlife in traditional texts: From event to text

Keywords: memorate, legend, folklore, genres of folklore, afterlife

The article addresses the afterlife images occurring in memorates. The focus is on the extent to which such experiential descriptions contain elements of traditional legends and what is genre specific in the ways and functions of imagining afterlife. It is found that although first-person narratives of personal experience do contain elements of traditional folk beliefs and legends, they hardly ever dominate, which is due to the difference in the communicative functions of the two genres. The conclusion of the study is that in memorates the choice of motifs depends on the theme of the narrative complex as well as on the narrator's personal emotional connection to the event described.

Reet Hiimäe (b. 1974), PhD student of folklore, Estonian Literary Museum, Researcher, reet@folklore.ee